

Linnean i österled – Johan Peter Falck i Ryssland

INGVAR SVANBERG

Det är många som efter Linnés berömmelse och död velat räkna sig till skaran av linneaner. Den anspråksfulla beteckningen lärjunge är något som han själv skapade för sina studenter och vittnar förstås lite om Linnés syn på sig själv. Hur många dessa »lärjungar» var har man tvistat om och är naturligtvis en fråga om definitioner, men siffran 300, som Linné-samlaren Birger Strandell kom fram till, brukar figurera i litteraturen. Det fanns emellertid en utvald skara som Linné ibland benämner *apostlarna* – 17 till antalet – som med hans bistånd, ibland med stipendier från Vetenskapsakademien i fickan, ibland i annan regi, fick fara ut i världen för att fullfölja det storslagna projekt som mästaren själv påbörjat, nämligen att beskriva världens flora och fauna. Linné hann ju inte med själv, han fick nöja sig med resor i Sverige och att bestämma och beskriva allt det material som blev honom tillsänt från världens alla hörn. Apostlarna skulle också hemföra nyttoväxter och nya kunskaper som kunde bättra på välståndet och utveckla det inhemska näringslivet.

Till apostlarna får man räkna den lite förbisedde, men uppenbarligen begåvade västgöten Johan Peter Falck. I likhet med närmare hälften av apostlarna stupade Falck i fält, men hans öde rymmer ytterligare mycken tragik som fångslat åtskilliga skribenter (Bergquist 1966; Sandblad 1980; Larsson 2003; Svanberg 1998).

Falcks enastående forskargärning i fält

har få däremot satt sig in i. Från språkvetenskapligt håll har man ibland uppmärksammat Falcks resor, eftersom han samlade ett stort antal benämningar på djur och växter, men också en mängd andra ord, på olika finskugriska och turkiska språk av vilka åtskilliga fortfarande är onöjaktigt dokumenterade. I flera fall är Falcks glosor de äldsta tryckta beläggen som finns för ett språk (Doerfer 1965; Schiefer 1973; Larsson 1999; Svanberg 2005; Anderson & Harrisson 2006).

När jag i slutet av 1970-talet ägnade mig åt forskning om kazaker och andra turkiska folk kom jag också i kontakt med Falcks omfattande reseberättelse *Beyträge zur kenntnis des russischen Reichs* (1785–86). Verket visade sig vara en formidabel guldgruva för den som vill lära känna de sibiriska och centralasiatiska folkens relationer till djur och växter närmare. För mig som etnolog har därför Falcks arbete fungerat som källskrift för flera publicerade undersökningar och översikter (Svanberg 1987; Svanberg 1998; Svanberg 2007; Ståhlberg & Svanberg 2006).

Bakgrund

Falck kom från Västergötland. Han föddes enligt uppgift den 26 november 1732 på Kockstorp i Broddetorps socken (nuvarande Falköpings kommun) i Skaraborgs län. Efter att ha genomgått Ulricehamns och Skara läroverk kom Johan Peter som student till Uppsala den 6 september 1751 där

han huvudsakligen ägnade sig åt studier i medicin och naturalhistoria under Linné.

På grund av fattigdom tvingades Falck att för sitt uppehälle konditionera, det vill säga tjänstgöra som privatlärare. Olof Knös berättar i ett opublicerat brev att Falck

var rätt lång till växten, rak, kraftig och stilig och ansiktet var ovalt, manligt och tilltalande. Oftast hade han en glad uppsyn, såg frimodig, ärlig och aristokratisk ut, var fri från inställsamhet, vänlig och älskvärd. Till karaktären var han mycket hederlig, öppen och vänlig.

Vidare får vi veta han med livlig fantasi hittade »på absurditeter hos andra och förhånade dessa på skämt. Dock denna kvicka lekfullhet kvävdes (även den) av fattigdom och svårmod».

Linné hade uppmärksammat den begåvade studenten och såg därför till att han fick tjänstgöra som lärare åt sin son. I Falck såg Linné ämne för en blivande apostel. Linné lät därför sommaren 1759, med egna medel, skicka iväg Falck till Gotland för att där samla växter och korallfossil. Någon resedagbok från denna gotländska resa finns så vitt bekant inte bevarad. Däremot rapporterar Linné själv, i ett bihang om nya växter i *Fauna svecica* (1761), att Falck funnit flera nyheter för Sverige, däribland finnoxel (*Sorbus hybrida*), doftyxne (*Gymnadenia odoratissima*) och kalkkrassing (*Sisymbrium supinum*).

Till Ryssland

Linné försökte också få med Falck på den danska expedition som skulle gå till Arabien och som Peter Forsskål var städslad

för 1761. Falck följde med ända till Köpenhamn, men det fanns ingen plats för ytterligare en Linnélärlunge. Expeditionen slutade ju också katastrofalt, så det var kanske lika så gott att Falck fick återvända till Uppsala igen. Hemfärden ägnade han sig åt flitigt botaniserande; bland annat kunde han för Linné visa upp ett svenskt fynd av fjädergräs (*Stipa pennata*) från Vartofta härad i Västergötland. Den har fortfarande sin isolerade förekomst i Falbygden, långt från de stäppområden i sydvästra Europa där den annars hör hemma.

Tillbaka i Uppsala passade Falck på att disputera inför Linné på en avhandling om växtsläktet Alströmeria. Avhandlingen *Planta alstroemeria* är skriven av Linné, enligt tidens gängse sed. Det var studentens uppdrag att översätta till latin och se till att den befordrades till trycket. Dedikationerna är emellertid respondentens, men texten i övrigt »handledarens».

Snart öppnade sig nya möjligheter för Falck och han kunde så småningom bege sig till Sankt Petersburg. Trots dramatisk överfärd som höll på att sluta illa och trots att tjänsten inte var den mest attraktiva, fann han sig så småningom tillrätta i sin nya hemstad. Under sin tid där stod Falck i livlig brevförbindelse med Linné. Falck skickade frön och snäckor från Sankt Petersburg till Linné. Inte sällan förkom de under transporten.

Jämte detta brev följer nu trenne krukor, som jag redan förliden sommar hade med mig vid skeppsbyggen, nämligen *Acer tatarica* [tatarlön], *Amygdalus nana* [dvärgmandel] och *Spiraea sorbifolia* [rönnspirea]. Jag önskar inget högre än att de levande och helbrägda måtte framkomma och övertyga välborne herr arkiatern om

Figur 1. Världskartan visar [några av] linnéanernas resor och de platser, utmärkta med kors, där sex av dem dog. Källa: Wallström 1983: 84–85.

min villighet och ordhållighet. Att det går fatalt och långsamt, är ej min skuld. Kärnorna, som Hoppius hade med sig, var av *Amygdalus nana*, just vid den tiden mognade här i trädgården, som han seglade av. Jag lät också förlidna höst sätta en hel säng därav, vilka alla nu i vår präktigt uppkommit i den allra uslaste mojord, varav hela trädgården består,

skriver han i ett brev till Linné 30 maj 1766. Han lovar att skaffa honom en rysk järv, eller åtminstone att låta avbilda en sådan. Ofta klagar han över sina sjukdomar.

Som expeditonsledare

I ett brev 1767 till Johan Jacob Lerche hade Linné uttalat en önskan att en natur-

forskare borde skickas iväg för att utforska Rysslands närmast okända delar »åt Persiska sidan». Här fanns fortfarande för en naturforskare utforskade och spännande områden, som Linné längtade efter material från. Linnés propå mötte positivt gen svar hos Ryska Vetenskapsakademiens nye föreståndare, greve Vladimir Orlov. Lerche skriver att Orlov »därtill blivit mycket benägen, helst jag tillika föreslog herr professor Falck till denna expedition, vilken också syntes ha lust därtill». Redan i mars 1768 hade Orlov utverkat en befallning av tsarinnan Katarina II att expeditioner skulle utsändas till olika delar av Ryssland och att Falck skulle undersöka »trakten åt Orenburg, Katharinenburg jämte

bergverken däromkring». De andra expeditionerna leddes av Samuel Gottlieb Gmelin, Johann Anton Guldénstedt, Peter Simon Pallas och Ivan Lepechin. På Pallas expedition medföljde också Johann Gottlieb Georgi som senare kom att ta hand om Falcks kvarlåtenskap och befodra hans reseberättelse till trycket.

Under flera år kom Falck att genomkorsa östra och södra Ryssland samt västra Sibirien, se figur 1. Expeditionen tog sig ända fram till kinesiska gränsen. Vedermodorna var stora, men utbytet stort. Ohälsa och långa perioder av depressioner försvårade arbetet. Isoleringen kunde vara kännbar. Trots det visade Falck en outtröttlig nit och samlade ständigt nytt material, beskrev och antecknade. Reseberättelsen ger många prov på hans arbete och skildringen saknar inte heller humor. Det finns flera dråpliga uppgifter om upplevelser under resan. Likt Linné funderar han ständigt också på hur ekonomin kan förbättras och ger förslag till odlingsväxter som bör prövas, förbättring av bergsbruk som är misskött och nyheter som bör lanseras.

Linné får inte veta särskilt mycket om expeditionens förlopp och några resultat från fältet skickas aldrig till honom. Det är genom reseberättelsen vi i efterhand fått veta vad Falck upplevde. Självklart är berättelsen färgad av sin tids uppfattningar om den andre, självklart speglar den tidens fördomar och uppfattningar.

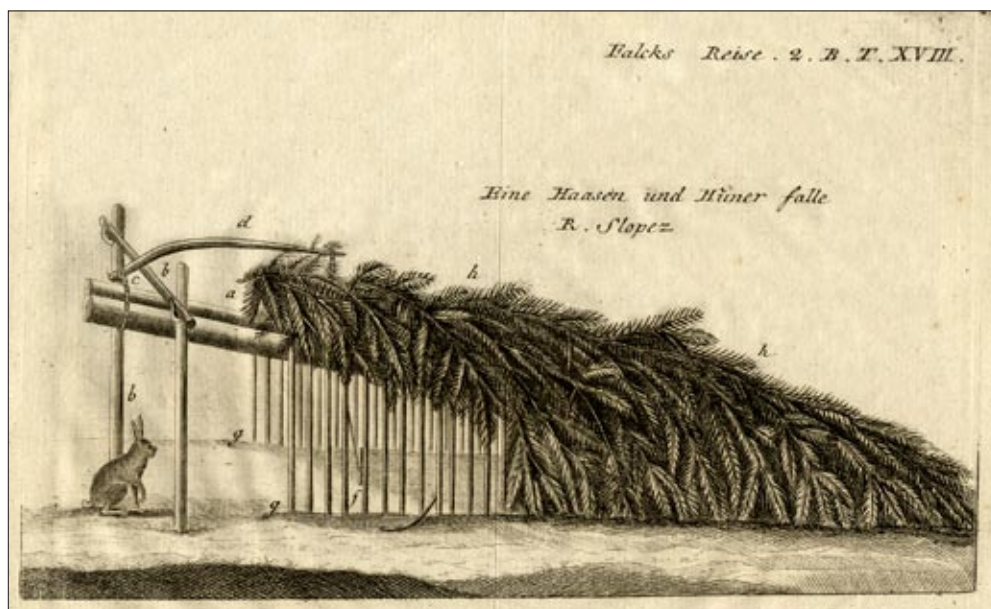
Samtidigt får man säga att Falck ändå anstränger sig att tränga in i hur olika folkgrupper i Ryssland lever och försörjer sig. Uppenbarligen kom han dem nära, ty han gör utförliga skildringar av deras religioner – islam, lamabuddhism och inhemska religioner presenteras utförligt – men ock-

så av deras språk, bostadsförhållanden, sociala strukturer, jakt- och fiskemetoder med mera. Det är inte alltid lätt att följa hans resrutt på kartan eftersom många platser har hunnit byta namn både en och flera gånger, de demografiska förändringarna har varit omfattande och det Ryssland som Falck reste i har hunnit genomgå många omvandlingar.

Mötet med barabinerna

Barabinerna tillhör fortfarande ett av de minst kända turkfolken i västra Sibirien. De bebor Barabinska stäppen, belägen mellan floderna Irtysh i väster och Ob i öster. Stäppen är översållad med saltsjöar. Språket är ännu sparsamt dokumenterat och etnografiska uppgifter om barabinernas levnadssätt är fåtaliga. Falcks beskrivning av barabinerna och de smakprov han ger från deras språk är därför av stort etnologiskt och kulturhistoriskt intresse. När Falck besökte dem, administrerades de i sju voloster eller *ajmaq*: i Langa *ajmaq* fanns 1763 sju byar, Lubaj *ajmaq* bestod av 5 byar, Kuluba *ajmaq* omfattade 15 byar, Barama eller Baraba *ajmaq* bestod av 14 byar, Tsoi *ajmaq* 5 byar, Terena *ajmaq* av 3 byar, samt Kargaba *ajmaq* 2 byar. Sammantaget uppgick barabinerna till 2 316 skattebetalande män.

Vinterhusen bestod av små fristående hyddor tillverkade av lätt blockverk, inredda med den typiska breda tatariska vilobänken, en spis och inmurad järngryta. Hyddorna hade små fönsteröppningar i taken. De flätade sommarjurtorna hade formen av en bikupa. Stommen i jurtan utgjordes av grenar nedstuckna i marken och dess väggar kläddes med sävmattor som

Figur 2. Tatarisk fälla för fångst av harar och järpar. Källa: Falck 1785–86.

flätats samman. Säv (*Schoenoplectus lacustris*) användes, tillsammans med vass, av barabinerna för att binda dessa mattor. För att framställa textilt fibrer samlade barabinerna också vild hampa. Kvinnorna var sysselsatta med jordbruk och de ansågs vara flitigare än männen.

Barabinerna ägnade sig huvudsakligen åt boskapsskötsel och höll enbart hästar och hornboskap. Fåren trivdes inte på de låglänta försaltade stäpperna. En barabin var välbärgad om han hade mellan 50 och 70 hästar och åtminstone hälften så många kor. Många barabiner hade emellertid enbart ett fåtal djur, åtskilliga inga alls. Fisket spelade därför en stor roll för dessa. Det fanns också gott om fiskevatten på grund av det stora antalet sjöar på Barabinska stäppen. Här fiskade man ruda (*Cyprinus carassius*), abborre (*Perca fluviatilis*)

och gädda (*Esox lucius*). En vanlig fiskemetod sommartid bestod av fångstanordningar i vassen, ett slags kassar. Barabinerna traskade omkring i vattnet och drev fisken mot fångstanordningarnas öppningar. Fångsten lufttorkades osaltad och förvarades som vinterförråd.

Rikedomen på sjöar gav också ymnig tillgång till sjöfågel, vilka fångades med snaror. För många barabiner blev det en viktig del av försörjningen under sommaren. För försäljning fångades olika slags doppingar, som de kollektivt benämnde *orlagan*. Det rörde sig framför allt om skäggdopping (*Podiceps cristatus*) och svarthakedopping (*Podiceps auritus*), vilka togs i mängder. Barabinerna tillverkade rockar av fåglarnas bukskinn och många gick klädda i sådana skinnrockar som inte bara var varma utan också höll sig torra vid

regn. Stora mängder av doppingskinn fördes till marknaderna i bland annat Tobolsk. Barabinerna fångade också järpar (*Bonasa bonasia*) med ett slags snaror som de kallade *kat* (figur 2). Dessa placerades nära stigar och gillrades med olvon eller andra bär.

Kosten bestod vanligen av kokt torrskinn samt fisksoppa. De samlade vidare vilda rötter, jordstammar och lökar som ett viktigt komplement till födan. Särskilt eftertraktad var löken av kroll-liljan (*Lilium martagon*), på stäppen kallad *saranna*. På samma sätt som gotländska backstugesittare plundrade skogsmössens bon för att komma åt större kvantiteter av högkvalitativa hasselnötter, insamlade nomaderna dessa liljelökar ur mellansorkarnas (*Microtus oeconomus*) bon. Sorkförråden innehöll ofta stora mängder lökar och kunde ge skördar om upp till mellan 10 och 15 kilogram liljelökar. Även de vita, mjöliga och välsmakande rötterna av kragklockan (*Adenophora liliifolia*) samlades för vinterförvaring av barabinerna.

Trots ett obetydligt jordbruk klarade de sig genom vintern med rostat spannmål, mjölsoppa och gröt. Skatttributen bestod av pälsverk från räv, hermelin, hjort, älg, bäver och sobel. Barabinerna dödade pil-springråttor (*Dipus sagitta*) som de torkade tills råttorna blev hårda. Vid svåra förlossningar eller gallstensattacker fyllde man ett nötskal med pulvriserad råtta och behandlade patienten därmed.

Hos de kazakiska nomaderna

I sin reseberättelse ger Falck detaljerade etnografiska och språkliga beskrivningar av kazakernas levnadssätt och relationer

till andra folk. Han berättar detaljerat om nomadernas husdjurskötsel. Antalet hästar var måttstocken för en persons förmögenhet. Det fanns rika kazaker som höll upp till tio tusen hästar. Kazakerna höll annars framför allt tvåpuckliga kameler, men de ansåg dromedarerna vara snabbare. De bar tyngre bördor och kunde överleva längre utan vatten och foder. De tvåpuckliga kamelerna gav dock en rikare ull och var dessutom hårdigare mot kyla. Kazakerna höll också fettsvansfår som betade fritt på stäpperna.

Med vinthundar och piskor jagade kazakerna varg, räv och korsakräv. De höll sig gärna med vältränade kungsörnar med vilka de jagade hare, antilop, räv, rådjur, vildsvin och även varg. För kazakerna var jakt med örn en av de förnämsta sporterna.

Ugglefjädrar tjänade bland kazakerna som amuletter mot förhåxning och de gav dem också tur vid jakt och i strid. Därför bar man gärna fjädrar av berguv när man färdades eller var ute på jakt. Enligt en kazakisk legend, återberättad hos Falck, ska föreställningen ha sin bakgrund i en berättelse om den modige, oslagbare och osårbara krigarhjälten Bai Tibet Batur som till slut besegrades av en trollkarl. Hjälten förtrollades till en uggle och ännu hör man hur ugglan beklagar sitt öde.

Det var en självklarhet för kazakerna att sova i björnskinn. Falck upptecknade en kazakisk legend rörande björnen. En gång i tiden var björnen en khan som traktade efter sin egen dotter. Tack vare hennes böner, förvandlades fadern till en björn. Han stack iväg ut i vildmarken där han fortfarande skäms för sina synder och sin förvandling. Denna björnberättelse med in-

Figur 3. Kazakisk kvinna. Källa: Falck 1785–86. Enligt tidens sed kallades kazaker för kirisier på ryska och tyska, vilket en nutida läsare kan uppleva som förvirrande.

cestmotiv återfinns hos flera turkfolk och Falcks version är förmodligen en av de äldsta nedtecknade varianterna av den.

Jungfrutranan var mycket skygg och därför svåra att nedlägga. Men kazakiska jägare hade lärt sig hur de skulle gå till väga. För att distrahera tranan band man en liten hund vid boet som tranan uppfattade som ett hot mot dess ungar. När tranan kom för att driva bort hunden sköt jägaren tranan och drog snabbt ned den i sitt håll. Snart kom den andra tranan och attackerade hunden och jägaren har därmed möjlighet att även skjuta den andra fågeln. Man tog till vara den svarta halsen och resten av fjäderskruden. Skinnen fylldes och med hjälp av stickor formades de till ett böjt horn. Döttrar till framstående kazaker fäste sådana horn i sina huvudbonader (figur 3) och de tjänade inte bara som dekoration

utan också som ett tecken på att de tillhör kazakaristokratin.

På Falcks tid fanns även tarpaner på stäpperna. Under sitt besök hos de nomadiserande kazakerna fick Falck lära känna denna vildhäst närmare. Enligt Falck måste vildhästarna härstamma från förvildade tamdjur, snarare än att de skulle vara ursprungligt vilda. Han menade att kazakernas hästhjordar var så pass stora att tamdjur försvann och förvildades utan att ägaren märkte av det. Fortfarande tvistar man om huruvida de vilda hästar som funnits på de eurasiska stäpperna in i vår tid var de sista resterna av hästens vilda förfäder eller om de egentligen härstammar från förvildade tamdjur.

Nomaderna berättade för Falck att en gammal herde vid namn Bojan Baj hade strövat omkring ensam med sin hjord och

till slut själv blivit förvildad. Efter att Bojan Baj dött lämnades hans hjord av hästar vind för våg, förvildades och gav upphov till stäppernas hjordar av tarpaner.

Vildfåret i bergen, som på grund av jakten redan då var sällsynt, ansågs som exklusiva av kazakerna. Jakten på de sällsyna och svårjagade djuren var prestigefull för kazakiska jägare. Tigerskinn var också eftertraktade och förmögna kazaker kunde betala en god häst för ett tigerskinn.

Från folkmedicinen uppges att nykrosade blommor från den sibiriska svärdsliljan (*Iris sibirica*) applicerades på ormbett och tarantelbett. För att framställa en läkande salva smulade de sönder bladen av groblad och blandade med talg från saigaantilop. Av söndersmulade färskas blad av åbrodd blandad med fårtalg framställdes en universalsalva. Av rötterna från åsnetunga (*Onosma echinoides*) framställdes kvinnorna, i likhet med vad bondpigorna i Hälsingland lär ha gjort med sminkroten, en rödaktig färg som de sminkade sina kinder med.

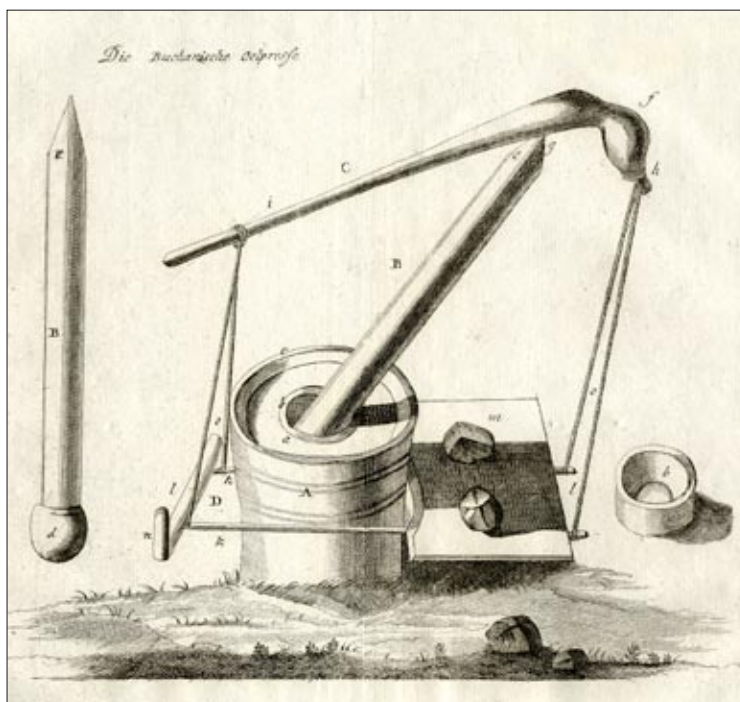
Bocharerna och deras samhälle

Expeditionen nådde inte ner till Bochara, som fortfarande var självständigt. Däremot fanns kolonier av bochariska köpmän i Tomsk, Tobolsk, Tara, Tiumen samt i provinserna Iset och Ufa. Bocharerna innefattas numera i det folk som sedan 1920-talet kategoriseras som uzbek. Uppenbarligen tillbringade Falck en hel del tid i sällskap med dessa köpmän, ty han har vinnlagt sig om att samla mycken information om dem. Han uppger att de i städerna kallades för sarter, som betyder köpmän, men att de också benämnde sig efter sina ursprungliga hemtrakter.

Falck skildrar entusiastiskt bocharernas och Bocharkhanatets politiska organisation och historia, det bochariska infanteriets klädedräkt, folkets bostadsskick, kostvanor, hygien, sedvänjor, sjukdomar med mera. Som en för bocharerna unik sjukdom nämner han en parasitinfektion som av dem kallades *reschta*. Den beskrivs som en hårliknande upp till tre fot lång mask som lever inkapslad i muskler. När den slutligen tränger ut genom huden måste man fatta tag i den och med stor försiktighet drar man ut den genom att linda upp den på en pinne. Det rör sig om en endoparasitisk nematod, numera kallad medinamask (*Drancunculus medinensis*), som förekommer i subtropiska och tropiska delar av Asien och Afrika och som genom slavhandeln även spreds till Sydamerika. I sovjetiska Centralasien utrotades först på 1930-talet den parasitinfektion som uzbekerna då kallade *risjtä*.

Bocharernas hade en rad odlingsväxter, bland annat melon, safflor, hampa, lin, tobak, krapp och opievallmo. Särskilt dröjer Falck vid bomullsodlingen och silkesfjärilsaveln. Även bocharerna utnyttjade vilda växter. Av säv flätade de ett slags hållare för meloner och pumpor så att de kunde hängas upp i innertaket för vinterförvaring. Också kaveldun (*Typha latifolia*) användes för samma ändamål. Krapp (*Rubia tinctorum*) växte vild i Bochariet, men för att förse industrin med tillräcklig mängd av denna färgväxt odlades den. Smalbladig silverbuske (*Elaeagnus angustifolius*) odlades i trädgårdarna och av dess frukter framställdes ett vin. Rotknölarna av göknyckel (*Orchis morio*) samlades och torkades varefter de rostades och maldes. Genom att tillsätta hett vatten fick man en

Figur 4. Bocharisk oljepress. Källa: Falck 1785–86.

dryck, salep, som man drack för att få styrka i det heta klimatet. I Bochara pressade man en olja ur hampfrön (*Cannabis sativa*) och *bang*, ett slags hasch, användes som ett narkotiskt medel (figur 4). Bang tillverkades av de torkade och pulvriserade honblommorna och röktes eller blandades i dryck.

Beträffande vilda djur, uppges att kulanan (*Equus hemionus*) jagades för det delikata köttet skull, men också för skinnet som var utmärkt till rockar. Soltittaragamen (*Phrynocephalus helioscopus*) är en liten ödla som bocharerna trodde kröp upp på sovande människor och sög sig fast så hårt att den måste skäras loss. Om den tilläts suga för mycket blev offret sjukt och förgiftat, hette det.

Slutet

Expeditionerna som utforskade Ryssland höll på att avsluta sina uppdrag. Anders Johan Lexell skriver i september 1772 till Linné att Pallas och Gmelin redan börjat trycka sina reseskildringar på tyska. Särskilt Pallas arbeten hade redan visat sig mycket givande och innehållsrika. Gmelin befann sig sedan länge i och omkring Astrachan och avsåg att utforska östra kusten av Kaspiska havet. Guldenstaedt hade varit i Georgien och avsåg att året därpå undersöka Kubans och Krimhalvöns naturlier och därifrån sedan återvända via Ukraina till Petersburg. Lepechin vistades i Archangelsk och hade studerat ryska Lappland och öarna i Vita havet. Alla utom Gmelin väntades tillbaka till Petersburg

hösten 1773 eller i början av 1774. Men om Falck »wet man ei, antingen han lefwer eller är död. Han borde likwäl wid detta lag wara i Petersburg». Hans expedition hade återkallats och Lexell konstaterar att han »i möjligaste måtto bordt påskynda sin återresa, ty om han än en winter blefwe borta, torde det hafwa för honom mindre behageliga fölgher».

Uppenbarligen stod inte allt rätt till. I nästa brev till Linné rapporterar Lexell att Pallas påträffat Falck i Kazan »hwilken där legat öfwer hela wintern instängd. Med möda har Pallas fått honom ut, at göra sin compliment hos Gouverneuren derstedes. Det bästa Falk kunde göra, wore at nu skynda på sin återresa». Laxman skriver i ett brev till Per Adrian Gadd i Åbo våren 1773 att Falck befinner sig i Kazan och förväntas till St Petersburg. Lerche meddelar att Falck »är nu änteligen på hemresan stadd, och skall redan hafwa hunnit til Casan. Om hans sjuklighet det tillåter, så lærer han således snart kunna wara här, och åter anträda sin förra station wid vår Botaniska Trädgård».

År 1773 anträdde han återresan mot St Petersburg. Lexell skriver till Linné att Falck hela vintern legat i Kazan och först kommit på fötter igen när Pallas ankom dit och fick honom att göra en artighetsvisit hos guvernören. Den 8 juli 1773 reste Falck från Kazan på en båt längs Volgan ned till Astrachan. Därifrån fortsätter han över stäppen mot Kislar. I september 1773 kan Lexell rapportera att man vid akademien läst upp ett brev från Falck, dagtecknat Kislar den 1 september, där han skrev att »han war då resefärdig derifrån til de i Georgien befinteliga warma baden, med

hwilkas nyttjande han hoppas kunna uphielpa sin swaga hälsa».

Sedan är det tydligt tyst från Falck. Lerche skriver till Linné att från »Falck höres alls ingenting, undantagandes att han nu skall wara på återresan ifrån warma badet wid Kislar, hwilket han i förledne sommar brukat. Om det befriat honom ifrån sin sjuklighet, och hypochondrie wet man äfwen så litet, som huru långt han är kommen efter [som] han med ingen härstädes corresponderar».

I december 1773 reste Falck tillbaka till Kazan där han blev sängliggande, hallucinerande och ansatt av ångest. För att lindra sin ångest intog Falck opium, vilket emellertid förtog hans aptit. När Johann Gottlieb Georgi i mars 1774 kom till Kazan fann han Falck utmärglad, förvildad och uppriven. Man undvek honom eftersom allt sällskap oroade. Lexell uppger att Georgi besökte Falck för tredje gången den 31 mars då han fann honom instängd, men då Georgi sagt vem han var, blev han insläppt och fick samtala med honom. Under samtalet hade Falck blivit muntrare och muntrare, talat med mycken förnuft och redighet om allehanda saker. När Georgi hade lämnat Falck hade han gått av och an på golvet och bett sin jägare gå och lägga sig. Klockan fyra kom jägaren tillbaka och Falck var då fortfarande i livet. Men en halvtimme senare när en piga bar in te fann hon Falck kullfallen och död i sängen. Under honom låg en rakkniv med vilken han först gjort en öppning i halsen och en pistol varmed han skjutit sig till döds. Skottet hade gått in genom strupen och ut genom nacken. Georgi har själv gett en ögonvitnesskildring som bekräftar Lexells uppgifter i brevet till Linné:

Jag besökte honom ofta, och var även sista aftonen hos honom ända till midnatt. Han talade lite, men inget väsentligt. Hans jägare, som tillika var hans förtrogna betjänt, ville vaka hos honom om natten, men han tilläts det icke.

När jag den 31 mars om morgonen kl. 5 kallades till hans logi fann jag honom lig-gande i sitt blod. Bredvid honom låg en pennkniv, med vilken han gjort sig ett litet sår i halsen, den olycksbringande pistolen och en strut full med krut. Allt var en hemsk syn. Han hade satt pistolmynningen under strupen och stockändan emot sängen, och så avskjutit skottet. Kulan hade gått genom huvudet upp i kammartaket. Kl. 4 hade hans soldat sett honom ännu vaken i sängen, vid vilken han annars brukade sova. I rummet fann man en dagen förut skriven förvirrad lapp, men därtill ingen författning eller något viktigt.

Så eländigt ändade en av de lärdeste, mest tänkande och dygdigaste män sitt bekymmersamma liv, skriver Georgi. Att Lexell så utförligt redogör för Falcks självmord i brevet till Linné motiverar han med:

Den ömhet Herr Arkiatern haft för honom, har gjort att jag ej trott mig böra förtiga varken själva händelsen, ej heller omständigheterna därvid, ehuru väl jag finner att de måtte oroa Välborne Herr Arkiatern, då de på mig, som ej stod i annan liaison med Falck, än att vara hans landsman, haft ganska starkt intryck. Ehuru en sådan gärning med inga skäl lär kunna bli giltig, förmodar jag dock att få lär vara i en lika ömkansvärd belägenhet som Falck, innan de fatta ett så gruvligt beslut. Gud, för vilkens domstol han är, prövar hans gärningar efter uppsåtet, och människor måste lägga handen om munnen.

Lexell uppmanar Linné att rapportera till Falcks bror om hans död, »men sättet huru

det må ske, lär Herr Archiatern så försigtigt utfinna, at ei han af denna tidning för mycket må blifwa nederslagen». Vi vet inget närmare om Linnés reaktioner på Falcks död. Han hade emellertid verkat för att Falck skulle utnämnas till hedersdoktor i Uppsala 1772, något som Falck aldrig hann bli underrättad om. I ett brev, dagtecknat den 12 augusti 1772, skriver Linné själv:

Det är nu alt för länge sedan jag fick fågna mig af Edra bref. Kiäre kom hog mig med något artigt, som varit på så lång expedition. Wid sista promotion, då jag war Promotor, d. 15 junii förleden, creerade jag Hr Professoren till Doctor Medicinae för heders skull, och war Hr Professoren då ibland 9 den första.

Brevet nådde uppenbarligen aldrig Falck. Begravningen i Kazan blev ett problem, självspilling som han var. Han fick inte vila på utlänningarnas kyrkogård i staden, men väl bredvid där han tack vare präster från ortodoxa kyrkan blev anständigt begravnen.

Expeditionen under många år av ensamhet och svåra umbäranden bröt uppenbarligen ned Falck. Förmodligen var han illa rustad för en sådan expedition från början. Men med hans flit var det inget fel, ej heller hans kapacitet, vilket den bevarade reseberättelsen bär vittnesmål om. Någon direkt betydelse fick emellertid aldrig de vetenskapliga resultaten. Falck beskrev inga nya arter, några nya spännande data hade han inte att komma med för sin samtid. Linneanernas tid var ju också över när Falcks bok väl kom ut. De stora samlingar och manuskript som Falck medfört till Kazan tog Johann Gottlieb Georgi hand om och ombesörjde att de kom till Veten-

skapsakademien i St Petersburg. När Georgi på hösten 1774 återkom till St Petersburg hade akademien överlåtit Falcks anteckningar till Erik Laxman, som då var professor i ekonomi och kemi vid akademien i samma stad. Det var emellertid inte utan en ganska häftig diskussion som akademien gav Laxman uppdraget. Såväl Pallas som Eulers son stödde förslaget att Georgi skulle anförtros uppdraget att bearbeta och publicera materialet. I fem år satt Erik Laxman på Falcks kvarlåtenskap utan att någonting hände. I brev till Pehr Wilhelm Wargentin skriver Laxman i oktober 1776 om sina »göromål med de Falckska manuskripterna» och i ett brev till Bergius den 30 december samma år nämner han *Plantae salsae* »äro mest samlade af sal. Falck». När Laxman 1780 till sist utsågs till bergsråd i Nertjinskij zavod i östra Sibirien överlämnade akademien uppdraget åt Georgi. Han behövde ytterligare fem år för att med stor omsorg redigera Falcks spridda och ofta kortfattade anteckningar till tre omfattande volymer om sammanlagt tusen innehållsdigra sidor. Georgi drog för övrigt själv nytta av en del av Falcks anteckningar i sitt eget arbete om de olika folkslagen i Ryska riket, *Beyträge aller Nationen des russischen Reichs* (1776–80). En del nästan ordagrant återgivna beskrivningar ur Falcks arbete återfinns i detta verk.

Det första bandet av Falcks posthuma *Beyträge zur Kenntnis des Russischen Reichs*, redigerat av Georgi, återger en kronologisk reseskildring medan andra och tredje banden, som är sampagerade, utgörs av ämnesordnade beskrivningar av mineraler, växter och djur samt utförliga skildringar av de sibiriska och centralasia-

tiska folkslagen. Första delen avslutas med en resedagbok författad av Falcks medresenär underläkaren Christoph Bardanes.

Linné själv fick aldrig del av Falcks fynd från hans resa. Däremot fick Linné, på Katarina IIs kejsrerliga befallning, frön som insamlats i Sibirien av andra expeditionsledare sig tillsänd. Han skriver själv att han 1773 mottog »en mängd frön från *Peregrinatores Botanicos Sibiriae*». Det lär ha rört sig om hundratals frön. Med dem anlade Linné en liten odling med sibiriska växter på Hammarby. Redan tio år tidigare uppger han i ett brev till Laxman att han har drygt hundra sibiriska arter i sin trädgård. Hammarbytaclöken (*Jovibarba sobolifera*) återfinns fortfarande ute på Linnés Hammarby och den sibiriska nunneörten (*Corydalis nobilis*) med sina gula blommor på våren lyser upp murar och häckkanter i Uppsala.

Någon större uppmärksamhet tycks inte Falcks reseskildring ha fått efter sin utgivning. Carl Peter Thunberg lät 1786 uppkalla ett växtsläkte, *Falkia*, efter honom (Verdcourt 1996). Pallas och Gmelin hade kommit före med sina böcker, marknaden var mättad och Falck hade inget särskilt nytt att komma med som kunde locka tidens läsekrets. Även de i svenska bibliotek bevarade exemplaren av verket förblev olästa. I ett eftermäle från 1780-talets mitt heter det:

Hr Falcks Academiska Melancholie, til hvilken hans oafbrutne flit äfven bidrog, förtjenar imedlertid både uppmärksamhet och medlidande. Det var icke endast en fåfång ärelystnad, som tärde hans Sjä. Han viste, at i den väg han utvalt ingen lycka kunde göras utom *Doctors-hatten*, och då hans hopp, at med *flit* och *arbete* öppna sig

vägen, blef alt mera försvagadt, återstod honom endast at för framtiden blifva en *bedagad Student*: en utsigt, den få torde hafva nog styrka i Själen at uthärda, hälst då yngre och af lyckan mera gynnade Medlärlingar under större maklighet skörda det, som borde vara Förtjenstens och Flitens egen belöning.

Litteratur

Uppgifter om Falcks och andras brevväxling med Linné finner man i databasen The Linnean Correspondence (www.linnaeus.c18.net). Ytterligare brev till Falck återfinns i handskriftssamlingarna på Skara stiftsbibliotek. Se också Eva Nyström (2004-5) »Om Natural Historiens tillstånd i Ryssland»: Johan Anders Lexells brev till Linné 1772–1776, Svenska Linnésällskapets Årsskrift 2004-05 (s7–56), som ger en grundlig redogörelse för Linnés kontakter med Ryssland, och dessutom diskuterar en del av Falcks brev.

- Anderson, Gregory & David Harrisson (2006) Ös tili (Upper and Middle Chulyum dialects): towards a comprehensive documentation, *Turkic Languages* 10: 47–71.
- Bergquist, Olle (1966) Anders Falcks brev till Petersburg, *Lychnos* 1965–66: 123–158.
- Doerfer, Gerhard (1965) *Ältere westeuropäische Quellen zur kalmückischen Sprachgeschichte* (Witzen 1692 bis Zwisch 1827). (Altäische Forschungen 18). Wiesbaden.
- Falck, Johann Peter (1785–86) *Beyträge zur topographischen Kenntnis des russischen Reichs* 1–3. St Petersburg.
- Larsson, Lars-Gunnar (1999) Falcks Vögel, i *Eu-*

ropa et Sibiria: Beiträge zu Sprache und Kultur der kleine-ren finnougri-schen, samojedischen und paläosibirischen Völker. Gedenkbund für Wolfgang Veenker. Hrsg. von C. Haselblatt & P. Jääsalmi Krüger. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 51.) Wiesbaden. (s297–304)

- Larsson, Lars-Gunnar (2003) Johan Petersson Falck: Linnélärjunge i rysk tjänst, *Västgötaliteratur: tidskrift utgiven av Föreningen för Västgötaliteratur*, s45–48.
- Sandblad, Henrik (1980) Bjerkander, J.P. Falck och Tessin, *Lychnos* 1979: 260–268.
- Schiefer, Liselotte (1973) Ein unbekanntes selkupisches Wörterverzeichnis aus dem Jahre 1768, *Journal de la société finno-ougrienne* 72: 350–359.
- Ståhlberg, Sabira & Ingvar Svanberg (2006) Sara-na in Eurasian folk botany, *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 91: 133–157.
- Svanberg, Ingvar (1987) Turkic Ethnobotany and Ethnzoology as Recorded by Johan Peter Falck, *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 1986–87. (s53–118)
- Svanberg, Ingvar (1998) Johan Peter Falck som etnobiolog i svensk tjänst, i R Gyllin, I Svanberg & I Söhrman (red) *Bröd och salt. Svenska kulturkontakter med öst*, Swedish Science Press, Uppsala. (s89–126)
- Svanberg, Ingvar (2005) Khakass, i C Skutsch (red) *Encyclopedia of the World's Minorities* 2, New York. (s704–706.)
- Svanberg, Ingvar (2007) Jag har med flit under-rättat mig. Linneanen som reste i Ryssland, *Biodiverse* 12 (1): 12–13.
- Verdcourt, B (1996) Proposal to conserve the name *Falkia* (Convolvulaceae) with a conserved spelling, *Taxon* 45: 559–560.
- Wallström, Tord (1983) *Svenska upptäckare*, Bra Böcker, Höganäs.

*Ingvar Svanberg, etnobiolog, är forskare vid Institutionen för euroasiatiska studier, Uppsala universitet samt högskolelektor vid Södertörns högskola.
E-post: ingvar.svanberg@eurasia.uu.se*